

A „hosszú időtartam” új értelmezése

Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel,
az Annales folyóirat főszerkesztőjével

Jean-Yves Grenier (1958) gazdaságtörténész. Fő kutatási területe az újkori francia és európai gazdaság, illetve a 17-18. századi közgazdasági gondolkodás alakulása. Eddigi kutatásainak összefoglalása *L' économie d' Ancien Régime. Un monde de l' échange et de l' incertitude*. Paris, Albin michel, 1996. című munkája.

A budapesti „Atelier” Magyar-Francia Posztgraduális Műhelyben négy évvel ezelőtt tartott előadásában Ön a „hosszú időtartam” (longue durée) értelmezésében bekövetkezett válságról, a fogalom mikrotörténetben való alkalmazásának problematikus voltáról, illetve a braudeli felfogás és a történetírásban alkalmazott közgazdasági modellek között feszülő ellentétéről beszélt.¹ Említette, hogy a kutatás új irányjai ezekre a kérdésekre válasszal szolgálhatnak. Hogyan látja most ezt a problémát?

Ez a probléma valójában régebbi. E tekintetben a történetírásban két szakaszt különíthetünk el. Az első az általam bemutatott erősen kritikai szakasz. Ide sorolható számos, az elmúlt mintegy tíz évben született munka, melyek azonban csak az utóbbi két-három évben kerültek a kutatók látóterébe és a figyelem középpontjába. A gondolat maga tehát nem újdonság, mégis csak rövid ideje kristályosodott ki. Számomra azáltal válik igazán érdekessé, hogy nem pusztán a hosszú időskis egyszerű rekonstrukciójáról van itt szó, hanem nagyon különböző, egymástól független történetírói megközelítések együtteséről, melyek végül mind a hosszú idődimenzió újbóli bevezetéséhez vezetnek. S ami még fontosabb, nem egyszerűen a hosszú időtartam, azaz pusztán egy időegység újbóli bevezetéséről van szó, e fogalom alatt egy történelmi folyamat által leírt pályát is értenek. A hosszú időtartam így már nemcsak a Braudel által megfogalmazott időegység, hanem magában foglalja azt is, ahogyan a hozzá kapcsolódó történelmi folyamat pályáivá alakul. Valószínűleg túlzó lenne azt állítani, hogy az időbeliség hosszú formájának ezen újraértelmezésével új paradigma született volna meg, ám szemmel láthatóan az idő felfogásának megújulását jelzik azok, s nemcsak a történetírásban, hanem a társadalomtudományokban általában. Szerintem ez a jelenség igazi újdonságot jelent a történetírás számára, mivel az elkövetkező két évtizedben ezek a megközelítések, melyek egyébként még itt az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on és az Annales köreiben is csak kevésbé ismertek, lesznek majd a történelmi viták egyik kulcsszereplői.

Tehát két szakaszt különíthetünk el. Az első valóban kritikai: a strukturalizmus és a szériális történetírás kritikája, az elbeszéléshez való visszatérés, a mikrotörténelem és más hasonló megközelítések nevében végül egységesen lebontják a szériális történelem tágran vett időfelfogását olyan magyarázó modalitásokkal helyettesítve azt, melyek teljesen kizárják az időt. Igazán megdöbbentő, hogy a mikrotörténelem számára az idő mint olyan fogalma fel sem merül problémaként. Ez nem azt jelenti, hogy nem lehetne levezetni ezen megközelítés időfelfogásait, ám ezek az időfelfogások nem állnak az értelmezés folyamatának homokterében, s ez különbözik a Braudel által leírt hosszú időtartamtól. Braudelnél a történetírás együtt jár az idő megkonstruálásával. Labrousse-nál szintén. A mikrotörténelemben ezzel szemben az idő teljesen különálló rekonstrukciók együttesének következménye. A mikro-

¹ Az előadásról szóló ismertetést lásd: Bódy Zsombor – Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. Actas, 1995. 4. szám. 131-141.

történelem művelőit alig érdekli az időbeliség vagy bármely időmodell. Legfőbb törekvésük az, hogy elkerüljék a társadalmat anakronisztikus kategóriákba mervívő és ezáltal a társadalmat folyamatosan újraformáló mikrodinamikákat elfedő makroszociális megközelítést. A társadalmi szereplők erőforrásaikat (tapasztalat, személyes kapcsolatok stb.) minden egyes alkalommal más módon használják fel, s az ezekből általánosítható interakciókat a legjobb esetben is csak leírhatjuk. Míg az egyéni életpályák jól azonosíthatók, az interakciók együttese nem. Ebből következően a folyamatok alakulását természetükből eredően nem lehet előre megjósolni. Giovanni Levi megfogalmazása szerint: „Azt kutattam, hogyan lehet leírni az egyéni preferenciák, az intézményes rend, a társadalmi hierarchiák és értékek instabil voltát; egyszóval a politikai folyamatot, amely létrehozza a változást, e folyamat alakulásának azokkal az előre nem látható irányával, melyek az aktív történelmi szereplők érintkezésének következményei.”² Az idő a mikrotörténelemben tehát az elemzés mellékterméke, s nem váza, és jelentősen meghatározza „a vak folyamatok” előre nem látható jellege. Igen hasonló eredményt kapunk a tudományok új társadalom-történetét vizsgálva. A tudománytörténet már nem szűkül le a tudományos igazságok progresszív felderítéséhez vezető egyenes vonalú, előre meghatározott pályára leírására, hanem azoknak a történelmi pillanatoknak a körültekintő tanulmányozását jelenti, amikor a tudományos „igazságokat” kidolgozták. Ezek az igazságok valójában társadalmilag meghatározottak, tartalmuk pedig olyan egymást követő kompromisszumok eredménye, melyek egymást követő sorozata egyáltalán nem determinált. Ebből a nem determinált jellegből eredően a tudományok alakulása által leírt pályáiv az időben megannyiszor módosulhat. Vannak olyan pillanatok, amelyekben a véletlen jut szerephez, és mások, stabilabb időszakok, melyek alatt a tudományos igazságokat széles konszenzus övezi.

A hosszú időtartam és a szériális történelem időmodelljeinek kritikáján túl véleményem szerint két történetírói felfogást kell tehát megkülönböztetnünk: egy régit, amely az időnek cleve meghatározó, a történeti diskurzust megszabó szerepet tulajdonít, és egy másik, vadozatú történetírást (melynek a mikrotörténelem és a tudományok új társadalom-története lehet a modellje), mely elsődleges szerepet a társadalmi konfigurációknak ad, ami pedig szétzilálja az időt. A hosszú időtartamot újrafogalmazó történetírás igazi újdonsága abban áll, hogy ez utóbbi, a mikrotörténelem és a tudománytörténet hatását magán viselő történetírás megközelítését megőrizve helyezi az időt újra az értelmezés központjába.

Egy 1995-ös cikkében³ a hosszú időtartam kapcsán Ön megkülönböztette az idősorok elemzésének determinista és stochasztikus szemléletét. Beszélhetünk ennek alapján egy új típusú időfelfogásról?

Az idősor-elemzéseknél használt (két amerikai statisztikus, Box és Jenkins munkáinak hatására elterjedt) legfrissebb statisztikai módszereknek hála a makrogazdasági idősorok többségénél az elmúlt mintegy tizenöt évben megfigyelhetünk egy stochasztikus, azaz a véletlennel is számoló (*aléatoire*) megközelítést. Úgy tűnik, hogy számos kora újkori (15-18. század) gazdasági idősor részben stochasztikus jellegű (demográfia, árak stb.), azaz a véletlen szerepet kap az idősorokat irányító folyamatban, melyek pályája ezáltal részben véletlenszerűvé válik. Az így kapott legújabb eredmények, amennyiben bizonyítást nyernek, szöges ellentétben állnak az idősoros és kvantitatív történetírás által az 1960-70-es években kidolgozott determinista időfelfogással. Ennek a történetírásnak a módszerét ugyanis a ciklusok, a hosszú folyamatokra és évszázados fejlődési irányokra osztott idősorok (azaz történelmi folyamatok) előre meghatározott módon való lebontása jelentette. Ez olyan erősen

² Levi, Giovanni: *Le pouvoire au village. Histoire d' un exorciste dans le Piémont du XVIIe siecle.* Paris, Gallimard, 1989. 17.

³ *L'analyse économique et le temps de l'histoire. Réflexions sur la longue durée.* In: *Economics et sociétés, Histoire quantitative de l'économie française.* Série A. F. n. 21, 1995. 12. 271-294.

strukturált időbeli folyamatok kidolgozását tette lehetővé, melyek értelmet vagy jelentőséget adtak az idő menetének (erre példa a nagy francia forradalom, mely hét évszázad történetének terméke). Nagyon érdekes megfigyelni, hogy a hosszú időtartam legfrissebb újraértelmezései úgy is nagy jelentőséget tulajdonítanak a véletlennek, hogy legtöbbször nem statisztikai módszerrel közelít a kérdéshez. Ez az aspektus alapvető: egy folyamat által leírt pályáitól való függés éppen azért kerül előtérbe ebben a történetírásban, mert itt már megjelenik a véletlen, egy stochasztikus megközelítés. Korábban, a determinista hosszú időtartam felfogás szerint egy kiválasztott időpontból kiindulva, a történelemfilozófiából ismert teleologikus módszerhez hasonlóan egy strukturált és szilárd jellegű, igen hosszú időtartamot lehetett megállapítani. Ma, a hosszú időtartam új történetírói felfogásánál egy adott időpont vizsgálatakor nemcsak arra figyelnek, hogy ez az időpont az előző hosszú időtartamtól függ, hanem arra is, hogy ez a történelmi folyamat hogyan öltött testet. Ennek módja pedig előre nem vagy csak részben jósolható meg a történet elején, mivel a véletlenek és az események hatása nemcsak pillanatnyi eltéréshez vezethet, hanem tartós irányváltáshoz is: épp ezzel számol a stochasztikus megközelítés.

Milyen szerep jut ebben a felfogásban az eseménynek?

Az eseménynek igen fontos szerep jut, mivel a stochasztikus megközelítéssel azt állítjuk, hogy egy radikális változás esetén nem lépnek életbe azok a szabályozó mechanizmusok, melyek a korábbi szintre hoznának vissza. Ez a legalapvetőbb különbség a determinista megközelítéshez képest. A hosszú időtartam determinista felfogása szerint a dolgok menetét megzavaró, bármely időpillanatban bekövetkező megrázkódtatás – legyen az háború, válság vagy a szó eredeti értelmében vett forradalmi esemény – után beindul egy olyan mechanizmus, mely az eredeti folyamatot helyreállítja. A véletlen változásokkal számoló megközelítés szerint a megrázkódtatás után nincs visszatérés a folyamat eredeti menetéhez. Két élesen eltérő pályát figyelhetünk tehát meg: az első esetben a hosszú ideig ható tendenciához képest eltérés következik be, majd beáll az egyensúly; a második esetben a megrázkódtatás a folyamat eredeti menetéhez képest eltérést indukál, ám az egyensúlyi állapot nem áll vissza, hanem a folyamat új pályára áll.

Ebben áll az alapvető ellentmondás. A determinista megközelítéssel nyomon követhetők és értelmezhetők a hosszú időtartam fejlődési szakaszai. A 16. század például a felfutó árak és a gazdasági fejlődés évszázada, a 17. század ezzel szemben a gazdasági depresszió és az alacsony árak százada, a 18. század újra a magas áraké. Röviden: fel lehet vázolni a történeti vagy demográfiai fejlődés sémáit. A véletlennel számoló megközelítésben ilyenfajta értelmezés elképzelhetetlen. A legkézenfekvőbb példa, amit idézhetek, a francia forradalom két típusú, Ernest Labrousse, illetve François Furet által képviselt magyarázata. Labrousse-nál a 18. századot egyre mélyebb válságok sorozata jellemzi, melyek egy determinált folyamatot alkotnak, s a legsúlyosabb válság a forradalom kitörését eredményezi. Ez tehát egy teljesen determinista séma, ahol a válságok okozta megingásokat szabályozza a 18. század gazdasági prosperitással és egyre mélyülő társadalmi ellentétekkel jellemzett százados pályája, így a véletlen szóba sem kerül, sőt a válságok okozta megingások tökéletesen illeszkednek a 18. század hosszú fejlődési menetébe, hiszen ezek a válságok egyre mélyebbek. François Furet számára, aki elemzését a gazdasági viszonyok helyett a politika területén végzi el, ezzel szemben az 1780-90-es években megnyilvánuló politikai, illetve ideológiai helyzetnek az eredménye a forradalom. Egy adott pillanatban, mely nem volt se szükségszerű, sem előre látható, olyan elhajlásra került sor, mely elindított egy a forradalomhoz vezető eseménysort. Ebben az elemzésben a forradalmi válságot nem a Franciaország történetében korábban megszokott módon szabályozzák, hanem az valami vadonatúját gerjeszt. A forradalmat kulcsfontosságú, de – bizonyos szempontból – a 18. század közepétől kezdve megjósolható eseményként értelmező séma helyett itt egy olyan eseményt találunk, mely részben véletlenszerű, azaz a forradalom nem volt a történelem elkerülhetetlen kifejlése. A lényegi különbség ebben áll:

míg az első esetben egy minden történelmi jelenséget egészében vizsgáló magyarázat egyszerűen lehetséges és szükséges is, addig a másodikban ez egyáltalán nem vagy alig szükséges.

Tudna még említeni néhány példát?

Megemlíthetjük Paul David amerikai történésznek, a műszaki találmányok, illetve a technikatörténet specialistájának műveit. Egyik híressé vált cikkében az amerikai írógép billentyűzetén (melynek felső sora a QWERTY betűkkel kezdődik) mutatta be a műszaki találmányok elterjedésének és fejlődésének mechanizmusát.⁴ Először azt bizonyítja, hogy a 19. század végén, amikor feltalálták az írógépet, semmilyen *a priori* indoka nem volt annak, hogy egy adott billentyűzetet részesítsenek előnyben bármely mással szemben. Az amerikai írógép QWERTY betűsora nem azért terjedt el, mert ez volt a leglogikusabb, vagy ez tette lehetővé a leggyorsabb munkát a titkárnók számára, hanem azért, mert az első nagytételben írógépet gyártó cégek ezt a fajta billentyűzetet választották. A legtöbb titkárnót aztán ezen a billentyűzeten képezték ki, a legtöbb vállalat ezt a típusú billentyűzetet kezdte alkalmazni, és ahogy Paul David kimutatja, bizonyos idő elteltével egyfajta bezáródás („lock in”) figyelhető meg, mivel az ilyen gépeken kiképzett titkárnók például nehezen tanulnak meg más típusú billentyűzet használatát, átképzésük nagyon költséges lenne. Ettől kezdve pedig igen nehéz megváltoztatni ezt a rendszert, melynek legtöbb jellemzője az, hogy elsőként honosodott meg.

Másik példánk lehetne az atomerőművekhez alkalmazott technológia. A vízhűtéses reaktorral működő technológia azért terjedt el az Egyesült Államokban a többi technológia rovására, mert egy 1945-ös hadiszereződést atom-tengeralattjárók számára készítendő reaktor építésére két amerikai vállalat, a Westinghouse és a General Electric nyerte el. Amikor aztán 1949-et követően az első szovjet atombomba után az amerikaiak a civil atomprogram gyors fejlesztésébe kezdenek, időnyerés céljából a már 1945-től működő technológiát választják. Pedig nem ez a hadi eredetű technológia való leginkább civil használatra. Szakemberek ma úgy tartják, hogy nem feltétlenül a piacot uráló vízhűtéses technológia a leghatékonyabb. Ám az atomerőművek megváltoztatása olyan óriási összegű befektetést igényelne, hogy itt is érvényesül a „lock in” hatása. Egy történelmi véletlen egy hosszú időtartamra szóló technikai választást idézett elő, mely azonban nem jelenti a legjobb megoldást.

Több más példa mellett az idézett esetek híven mutatják, hogy vannak olyan történelmi pillanatok, amikor a véletlen, a kiszámíthatatlannal is számoló megközelítés tényezője igen fontos szerepet játszik. Láttuk például, hogy a QWERTY billentyűsor terjedt el, ám egy igen kis különbség elég lett volna, például ha egy másik cég néhány százalékkal növeli beruházását, hogy ne a QWERTY típusú, hanem egy másik billentyűzet váljon uralkodóvá. A rendszer hosszú története során tehát van egy pillanat, amikor a véletlenszerűség nagyon fontos, ahol az esemény, az egyediség központi szerepet játszik. Ha azonban a rendszer elterjedt, megtörténik a bezáródás, és ezzel egy determinista folyamat veszi kezdetét, mivel a beállt műszaki rendszerrel szemben minden vetélytárs alulmaradt. Ez tehát egy olyan történelemfelfogás, mely egyaránt figyelembe veszi a determinista folyamatokat háttérbe szorító véletlenszerű szakaszokat és azokat is, ahol erősebben érvényesülnek determinista folyamatok. Lecgyszerűsítve, a tisztán determinista és tisztán véletlenszerű alapuló felfogás közötti elmentéparban az új hosszú időtartam közepén helyezkedik el. Térjünk vissza a QWERTY példájához. Ma egy egyszerű gazdasági elemzéssel bebizonyíthatnánk, hogy nem a leghatékonyabb rendszer, tehát nem lett volna szabad elterjednie. Mégis elterjedt, és nem helyes egy mai, a különböző rendszereket pusztán hatékonyságuk alapján (ahogy azt a gazdasági elemzés teszi) összevető elemzéssel ezt megítélni. Inkább vissza kell mennünk az időben a múlt század végére, amikor a véletlenszerűség még igen erős, mert a választást több, egymással versenyben álló változó befolyásolja. Az időbeliséget tekintve ez a rendszer saját hosszú idő-

⁴ David, Paul: Understanding the Economics of QWERTY: The Necessity of History. In: Parker, W. (ed.): Economic History and the Modern Economist. Oxford, 1986.

tartama. Az atomerőművek példáján ugyancsak figyelhetjük meg azzal a különbséggel, hogy itt a véletlenszerű időszak rövidebb, az 1945-50 közötti évekre, a haditechnológia civil technológiává való átalakításának korszakára korlátozódik. Erre a megelőző történeti korszaktól és a megtett úttól való függőségre jellegzetes kifejezést használtak az amerikai történészek: *path dependency*.

Az elemzés szempontjából tehát a véletlenszerűség időszaka a legérdekesebb. Egy iparág születésének vizsgálatánál például számos politikai, társadalmi, műszaki stb. vita bontakozik ki ...

Igen. Ez jelenti a politikai, társadalmi vagy kulturális kontextust a szó tágabb értelmében. A vizsgált rendszerektől függően minden esetben más és más tényezők jelennek meg, melyek hatására egyszerre vagyunk tanúi kontextualizációnak és erős történetiségnek. Epp ezt képviseli Paul David közgazdász kollégáival szemben, akik nem képesek megérteni napjaink gazdaságát, ha nem veszik figyelembe a történeti dimenziót és a kontextust. Nem véletlen, hogy az 1986-os kis könyv, melyben cikkének második, kibővített változata megjelent, közgazdászok és történészek tanulmánykötete a két tudományág kölcsönös kapcsolatáról, s különösképp a gazdaságtörténet hasznáról. Davidnál a *path dependency* elmélete igazi fegyver, mellyel azt bizonyítja, hogy képtelenség napjaink gazdaságát megérteni az időtényezővel nem számoló sémákkal. A hosszú időtartam tehát a jelen megértésének elkerülhetetlen eszköze.

A technikatörténet tehát az első nagy terület, ahol visszatért a hosszú időtartam. Ami azonban figyelemre méltó és történelmi jelentőséget ad ezen megfigyeléseknek az az, hogy napjainkban számos tudományterület fedez fel újra a véletlennel számoló hosszú időtartamot. Vegyük példaként a gazdaságszociológiát. Ezen a területen a társtudományok többi ágától – így például a technikatörténettől – teljesen függetlenül tértek vissza a hosszú időtartam vizsgálatához. A gazdaságszociológia területén Mark Granovetter munkáját kell megemlítenünk, melyben hasonló jellegű elemzés jelenik meg jobban hangsúlyozva a társadalmi tényezőt.⁵ Granovetter célja valójában a szociológia jelentőségének bemutatása a gazdaság megértésének szempontjából (s nem a történelemé, mint Paul Davidnál). Először a közgazdászokhoz szól, hogy bizonyítsa számukra, hogy szociológiai megközelítés nélkül számos jelenséget nem tudnak megmagyarázni. Meg kell jegyeznünk, hogy az Egyesült Államokban a társadalomtudósok közül messze a közgazdászoknak van a legjobb helyzetük és legerősebb befolyásuk nemcsak az egyetemi világban, hanem azon túl is. Nem véletlen tehát, hogy Granovetter – Paul Davidhez hasonlóan – velük száll vitába. Nekem úgy tűnik, hogy a közgazdasági megközelítéstől igencsak idegen, természetesen korántsem nevezhető, hogy egy valós időtényezővel számoljon, nem pedig egy belső vagy mechanikus idővel, ahogy azt a jelenlegi modellek nagy része teszi. Granovetter tulajdonképpen az idő kérdésének tudatos említése nélkül (alig beszél a történelemről) teljesen történelmi elemzéseket végez. Híres tanulmányát az Egyesült Államok villamosáram-ellátásának megszervezéséről készítette. Az érdekelte, hogy napjainkra miért épp az államok szintjén működő magánvállalatok rendszere épült ki. Hiszen – vizsgálata szerint – műszaki szempontból teljesen más rendszerek is hatékonyan működhetnének, mint például egy egységes állami monopólium vagy annak ellentéte, a nagy számú, helyi szinten termelő kisvállalatok sorozata. A gazdasági vagy műszaki magyarázat nem elégséges annak megállapítására, hogy miért ez a rendszer épült ki. A villamosáram-termelő vállalatok alapításáig kell visszamennünk a 19. század közepére, hogy megérthessük, itt néhány mérnök és döntéshozó szándékos választásáról van szó, akik saját érdekeik, és nem műszaki vagy gazdasági hatékonysága miatt akarták ezt a rendszert. Granovetter nagy ötlete abban áll, hogy azok határozták meg az áramtermelés és clostás technikáját, akik a leghatékonyabb személyes befolyáshálójával bírtak. A hálókat a legfontosabb helyi döntéshozók, bankárok, üzletemberek és politikusok alkották. Szó sincs tehát a gazda-

⁵ Granovetter, Mark: Les institutions économiques comme constructions sociales: un cadre d'analyse. In: Analyse économique des conventions. Paris, 1994.

sági hatékonyságról, lobbizással állunk szembe. Amikor azonban bezárult a rendszer, akkor már képtelenség volt visszalépni, ahogy azt az írógépnél már láttuk.

Ha tehát meg szeretnénk érteni az amerikai áramellátás rendszeréből valamit (és ez mégiscsak fontosabb, mint a QWERTY billentyűzet), vissza kell térnünk egy előző, kicsit rövidebb, mintegy húszévnnyi időszakhoz, egy hatalmi harchoz, melynek kimenetelét nem lehetett előre megjósolni. Nem tudnánk olyan determinista magyarázó modellt elképzelni, mely szerint ez másképp nem alakulhatott ki. A determinista megközelítés szerint, ha nem a leg-hatékonyabb rendszert választották volna, akkor csak egy rövid ideig – mondjuk tíz évig – működött volna, de aztán a mélyben ható történelmi erők – műszakilag és gazdaságilag ki-celégítőbb technika formájában – visszaálltak volna a legkedvezőbb pályára. Valójában azonban nem ez történt, hanem a rendszer bezáródott, s a „lock in” nem engedi a visszalépést.

Ez a két példa jól mutatja, hogy visszatért a hosszú időtartam, de ez már nem a braudeli értelemben vett hosszú időtartam, hanem egy stochasztikus szempontú. Ezt a megközelítést a történelem minden területére ki lehetne terjeszteni. Európa történetében például ilyen jellegű történelmi megközelítéssel feltehetnénk a kérdést, hogy vajon a kiscsalád mindenképp szükséges és elkerülhetetlen volt-e, s ha nem, akkor el lehetne-e képzelni az európai történelmet a kiscsaládtól eltérő formációval (például a családi együttélés változatosabb formáival). Az ilyen jellegű kérdések számomra azért különösen érdekesek, mert egyrészt újból az időt és a hosszú időtartamot célozzák, ezek pedig mégiscsak a történész igazi kérdései, másrészt pedig újra teremtő képességgel ruházzák fel az eseményt. A hosszú időtartam régi felfogása azért volt frusztráló, mert az időnek nem tulajdonított kellő teremtő képességet, és minden egyes történelmi helyzet időbelisége lényegében már a történelmi kutatás legelején determi-nált volt.

Köszönjük a beszélgetést.

Az interjút készítette: Czoeh Gábor és Sonkoly Gábor

1999 januárjában